

УДК 368:347.764

О.М. ЗАЄЦЬ, канд. юрид. наук, Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка

ОЗНАКИ ІНСТИТУТУ СТРАХУВАННЯ, ЯКІ ВІДНОСЯТЬ ЙОГО ДО СИСТЕМИ ФІНАНСОВОГО ПРАВА

Ключові слова: страхування, страхові відносини, фінансове право, страховий фонд, фінансова система, страхове право

Страхування в Україні з моменту його виникнення підтримувалося державною владою. В умовах реформування суспільства, страхування будучи одним з найважливіших елементів ринкової інфраструктури, є універсальним засобом захисту всіх форм власності, майнових інтересів окремих громадян і господарюючих суб'єктів в цілому.

На сьогоднішній день страхування, з одного боку, розглядається як додаткова соціальна гарантія, за допомогою якої держава реалізує соціальну політику, з іншою – як джерело інвестицій в національну економіку [1, с.11–13].

Різноманітність і складність суспільних відносин у сфері страхування зумовили необхідність їх правового регулювання нормами різних галузей права, зокрема цивільного і фінансового. У зв'язку з цим на сьогоднішній день актуальне вивчення фінансових правовідносин, що мають місце у сфері страхування, і виявлення проблемних питань, пов'язаних з їх фінансово-правовим регулюванням.

Особливий інтерес представляє визначення інституційної природи щодо блоку правових норм, регулюючих сукупність страхових відносин, і визначення його місця в системі права. Ознаки інституту страхування досліджувалися в роботах українських та російських учених: В.Д. Базилевич, К.С. Базилевич, Н.Д. Еріашвілі, С.В. Єрмасов, Н.Б. Єрмасова, О.М. Залетов, Л.Л. Кінащук, В.В. Мачуський, М.В. Мних, Л.В. Нечипорук, С.С. Осадець, Н.Б. Пацурія, В.Й. Плиса, В.К. Райхер, Р. Са-

бодаш, А. Домбругова, В.В. Шахов та ін. Однак, слід зазначити що, серед фахівців відбулася поляризація поглядів на сутність ознак інституту страхування. Отже, питання порушеної проблеми потребують проведення подальшого дослідження сутності ознак інституту страхування.

Українська правова наука традиційно розглядає страхування як інститут цивільного права, що зумовило загальну спрямованість дослідження норм права страхування. Тому при вивченні страхування не завжди враховується його публічно-правова складова [2, 3].

До теперішнього часу фінансово-правовому регулюванню організації страхування не приділяється належної уваги, фінансові відносини у сфері страхування вивчаються фрагментарно.

Метою статті є дослідження ролі страхування з позиції фінансового права та подальшого визначення його як повноцінного інституту фінансово-правових відносин. Наукова новизна роботи полягає в удосконаленні теоретичних розробок питань, пов'язаних із визначенням сутності ознак інституту страхування, що дає можливість конкретизувати місце страхування в системі права України.

В теорії права інститутом традиційно признається порівняно невелика, стійка група норм, регулюючих певний різновид суспільних відносин. Кажучи про вплив системи суспільних відносин на структуру права, безумовно, мається на увазі їх різна якість і своєрідність, вимагаючи специфічного правового регулювання. Ці якісно різні групи суспільних відносин, що є предметом правового регулювання відповідних підрозділів структури права, є головним системоутворюючим чинником, об'єктивним критерієм розподілу права на галузі, підгалузі та інститути.

Використання регулюючої ролі держави по управлінню фінансами, яка здійснюється економічними методами, є необхідною умовою функціонування економіки. Фінанси обслуговують усю економічну і соціальну сферу й складаються з кількох інститутів. Сукупність різних сфер фінансових відносин, у процесі яких утворюються і використовуються різні

грошові фонди, є фінансова система України. Кожний інститут системи фінансів має свої специфічні форми і методи формування і використання грошових фондів.

Сукупність однорідних, взаємозв'язаних по формах і методах акумуляції або розподілу грошових коштів, економічних відносин прийнято називати фінансовим інститутом. У свою чергу, сукупність всіх фінансових інститутів (груп економічних відносин) в їх взаємозв'язку утворює фінансову систему. Кожний інститут фінансової системи концентрує специфічні фінансові відносини, за допомогою яких утворюються і використовуються відповідні види грошових резервів з метою задоволення різних за змістом і масштабом суспільних потреб.

Фінансова система України поділяється на дві підсистеми:

1) державні та муніципальні фінанси. До цієї підсистеми входять централізовані й децентралізовані фонди:

а) публічні централізовані державні й муніципальні фонди – державний і місцеві бюджети;

б) централізовані державні цільові позабюджетні фонди (у сучасний період існують такі цільові позабюджетні фонди: Пенсійний, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування, з тимчасової втрати працездатності, Фонд соціального страхування України на випадок безробіття; Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві, Фонд гарантування вкладів фізичних осіб);

в) державний і муніципальний кредит;

г) державне обов'язкове особисте та майнове страхування;

д) фонди державних кредитних установ;

є) децентралізовані державні й муніципальні фонди, створювані державними та муніципальними підприємствами, яким було передано державне і муніципальне майно.

2) фінанси господарюючих суб'єктів:

а) фонди підприємств, що займаються комерційною діяльністю;

б) фонди фінансових посередників (банків, страхових організацій, недержавних пенсійних фондів тощо);

в) фонди некомерційних організацій (неприбуткових) [4, с.21–23].

Учені й практики розглядають фінансову систему як різні сфери фінансових відносин, які складаються при формуванні, розподілі й використанні фондів. Наведені складові фінансової системи України вказують на те, що страхування, а саме його фінансові фонди, займають досить велику частку серед фінансів України та мають значний вплив на фінансовий баланс країни.

Особливістю страхових відносин є те, що на законодавчому рівні встановлюється перелік учасників страхових правовідносин; види об'єктів, що підлягають обов'язковому страхуванню; ризики, від яких вони повинні бути застраховані, мінімальні розміри страхових сум. Інші умови визначаються за угодою сторін, зокрема, страхувальник має право самостійно вибрати собі контрагента-страховика [5, с.123–128].

Прилічення даної групи правовідносин до фінансово-правових можливе з кількох причин: по-перше, встановлення державою видів, порядку і умов страхування, здійснюваного за рахунок засобів самих страхувальників, наявність державного контролю (нагляду) в цій сфері або безпосередня участь держави (уповноваженого їм органу) як обов'язковий суб'єкт відносин щодо обов'язкового державного страхування; по-друге, вживання при регулюванні виникнення, зміни і припинення цих правовідносин імперативного методу.

Крім того, характерною ознакою страхових відносин, інтегруючою їх до складу предмету фінансового права, є їх соціально-економічна спрямованість на захист окремих груп населення, збереження державного (муніципального) майна і культурних цінностей, безпеку окремих видів професійної діяльності тощо. Іншими словами, мета інституту страхування співпадає з фінансово-правовою політикою держави, що виявляється у тому числі в створенні комплексу заходів по підвищенню матеріального благополуччя суспільства і забезпечення економічної безпеки.

Вчені фінансисти та правознавці неодноразово виказують думку про те, що страхування,

з погляду фінансових правовідносин, представляє один з самостійних інститутів фінансової системи держави, що утворюється в процесі формування і використання страхових фондів, що, у свою чергу, і є предметом правового регулювання фінансового права [6, с.28].

Так необхідно підтримати думку О.В. Кашкар'євої щодо співвідношення страхування з фінансовими правовідносинами. Адже саме держава встановлює види й умови обов'язкового страхування, порядок функціонування соціальних страхових фондів, джерела фінансування та виплати страхових відшкодувань, контроль використання акумульованих коштів та конкретно визначені цілі, дотримання законодавства страховиком і страхувальником. Це засвідчує регулювання державою відносин з публічного страхування з використанням імперативного методу, що підкреслює фінансово-правову природу цих відносин [7, с.317].

Таким чином, страхування як один з інститутів фінансової системи держави, який складають фінансові відносини, що утворюються в процесі формування і використання страхових фондів, є предметом правового регулювання фінансового права.

Для розгляду фінансово-правової природи інституту страхування і визначення його місця в системі фінансового права необхідно відштовхуватися від двох початкових положень. По-перше, це традиційне визначення фінансового права як галузі права, регулюючій відносини за освітою, розподілу і використання державних і муніципальних фондів грошових коштів. По-друге, це визначення страхування як відносин по захисту інтересів фізичних і юридичних осіб, при настанні певних страхових випадків за рахунок грошових фондів, формованих страхувальниками із сплачених премій (страхових внесків), а також за рахунок інших засобів страховиків.

Традиційно вважається, що фінансове право відноситься до числа галузей публічного права, для якого характерні наступні ознаки: орієнтація на задоволення публічних інтересів; одностороннє волевиявлення суб'єктів права; ієрархічні відносини суб'єктів і відповідна субординація правових норм; перева-

жання директивно-обов'язкових норм; нормативно-орієнтуюче дію; пряме вживання санкцій, пов'язаних з обмеженнями використання ресурсів та ін.

Враховуючи властивості предмету і методу фінансового права, можна запропонувати наступні критерії для виявлення фінансово-правової складової у страхових відносинах: правовий статус страховика, особливості контролю за його діяльністю; правовий режим страхових фондів; відсутність диспозитивних, зокрема договірних принципів в регулюванні страхових відносин; правова природа страхових внесків, механізм їх сплати; характер санкцій за несплату страхових внесків та інші правопорушення у сфері страхування; загальна спрямованість правового регулювання; можливість вживання до страхових правовідносин положень Податкового кодексу України.

Застосовуючи вказані критерії до страхових відносин, що є на сьогоднішній день, можна структурно позначити фінансово-правовий інститут страхування і його межі.

Страхування є категорією фінансового права, яка входить в економічну систему держави. Страхування виникло і розвивалося, маючи своїм кінцевим призначенням задоволення різноманітних потреб людини через систему страхового захисту від випадкових небезпек. В страхуванні реалізуються визначені економічні відносини, що складаються між людьми в процесі виробництва, обміну та споживання матеріальних благ. Воно надає всім господарюючим суб'єктам і членам суспільства гарантії у відшкодуванні збитку.

У страховому ризику та у захисних заходах полягає суть економічної категорії страхового захисту. Матеріальним втіленням економічної категорії страхового захисту є страхові фонди, які представляють собою сукупність виділених (зарезервованих) натуральних запасів матеріальних благ. Історично першої організаційної формою матеріального втілення економічної категорії страхового захисту були натуральні страхові фонди [8, с.5–6]. Формування страхових фондів реалізується в системі запасних і резервних фондів, які забезпечують стабільність страхування та гарантують настання

страхової виплати. Кожний учасник страхового процесу упевнений в отриманні матеріального забезпечення на випадок нещасної події. Через функцію формування страхового фонду не тільки розв'язується проблема відшкодування вартості майна в межах страхових сум і умов, обумовлених договором страхування, але і створюються умови для матеріального відшкодування частини або повної вартості майна.

Також через таку ознаку, як формування страхового фонду розв'язується проблема інвестицій тимчасово вільних засобів в банківські та інші комерційні структури, вкладення грошових коштів в нерухомість, придбання цінних паперів тощо. З розвитком страхового ринку удосконалюється і розширюється механізм використання тимчасово вільних засобів. Значення страхових фондів зростатиме та їх вплив на фінансову систему країни буде збільшуватись.

Отже, ознакою, яка надає інституту страхування більш публічно-правової складової є рух грошових коштів у процесі розподілу і перерозподілу грошових доходів та нагромаджень всіх суб'єктів виробництва. Разом із тим, для страхування характерні економічні відносини, змістом яких є перерозподіл доходів і коштів для нагромадження лише з метою відшкодування матеріальних чи інших втрат. Відтак, в основі страхування лежить рух грошової маси. І чим швидше цей рух прискорюється, тим більше доходів отримує суб'єкт господарювання.

Під час страхування виникають перерозподільчі відносини, причиною яких є наявність страхового ризику, можливість виникнення події, що здатна зумовити матеріальні чи інші втрати. Специфікою перерозподільчих відносин, зумовлених страхуванням, є те, що вони виникають між учасниками, які пов'язані з солідарною розкладкою величини збитку одного з них на всіх. З метою організації замкнутої системи збитку на всіх учасників страхування утворюється цільовий страховий фонд, джерелом якого є встановлені страхові внески всіх застрахованих юридичних чи фізичних осіб. Розширення сукупно-

сті учасників страхування створює умови для зменшення страхових платежів і тим самим робить доступнішими страхові операції. Замкнута система збитку є специфічною ознакою категорії страхування, її особливістю по відношенню до інших фінансових категорій. Наприклад, доходи державного бюджету формуються за рахунок платежів (податків) юридичних і фізичних осіб, але використовуються за межами їх надходження і на різні цілі, які безпосередньо не пов'язані з умовами їх виробництва (оборона, загальне управління, тощо).

Особливістю страхування є те, що воно передбачає розподіл збитку від настання страхових подій як в просторі, так і в часі. Щоб забезпечити ефективний територіальний перерозподіл страхових коштів на протязі певного часу між застрахованими суб'єктами, необхідне значне залучення учасників на великій території.

Наступною ознакою страхування є поверненість страхових платежів, що внесені у страховий фонд. За виключенням тієї частини страхових сум, що йде на забезпечення діяльності страхової організації, сукупність страхових платежів направляється для відшкодування ймовірного збитку. Величина їх встановлюється на основі вірогідного збитку за розрахунковий період в межах певного регіону і повертається у формі відшкодування втрат протягом прийнятого в розрахунок часового періоду в тому ж територіальному масштабі.

Відтак, концентрація коштів у страховому фонді, що витікає з раніше визначених його ознак, є найважливішим принципом організації страхових операцій. Це, звичайно, стосується як державної системи страхування, так і кожної недержавної страхової компанії, якщо вона намагається до тривалої беззбиткової страхової діяльності.

Виходячи з аналізу специфіки фінансових відносин, що властиві страхуванню, можна дати йому таке визначення. Фінансовим змістом страхування є система замкнутих економічних відносин між його учасниками, які включають сукупність методів формування ними цільового страхового фонду за рахунок грошових внесків та їх використання на від-

шкодування збитку, обумовленого різними непередбаченими несприятливими явищами.

Таким чином, страхування є інститутом фінансового права, регулюючий відносини, що виникають в процесі створення і функціонування системи страхування, формування і використання її грошового фонду, виплати відшкодування по внесках при настанні страхових випадків, а також відносини, що виникають у зв'язку із здійсненням державного контролю за функціонуванням системи страхування. Проведений аналіз правових норм, регулюючих відносини в сфері організація страхування показав, що вони складають самостійний інститут галузі фінансового права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Заєць О. М. Перспективи розвитку інвестиційно-страхових правовідносин в Україні / О. М. Заєць // Юридична осінь 2012 року : збірник тез доповідей та наукових повідомлень учасників всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та здобувачів (м. Харків, 13.11.2012 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. – Х. : НУ «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2012. – С. 11–13.

2. Мамедов А. А. Финансовые правоотношения в сфере страхования / А. А. Мамедов // Юрист. – 2003. – № 12. – С. 14–18.

3. Острогляд О. В. Визначення відносин у сфері страхування, що входять у предмет фінансового права / О. В. Острогляд // Право і безпека. – 2010. – № 3 (35). – С. 231–235.

4. Воронова Л. К. Фінансове право України : підручник / Л. К. Воронова. – К. : Прецедент ; Моя книга, 2006. – 448 с.

5. Заєць О. М. Примусове укладення договорів страхування – грубе порушення законодавства України / О. М. Заєць // Вісник Луганськ. держ. ун-ту внутр. справ імені Е. О. Дідоренка. – 2011. – № 4 (Спец. вип.). – С. 123–128.

6. Негодаева Е. Г. Страхование вкладов как институт финансового права / Е. Г. Негодаева // Юридический вестник РГЭУ. – 2011. – № 2. – С. 28–32.

7. Кашкарьова О. В. Страхові відносини як інститут фінансового права / О. В. Кашкарьова // Форум права. – 2012. – № 2. – С. 314–318 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-2/12kovifp.pdf>.

8. Шахов В. В. Страхование : учебник для вузов / Шахов В. В. – М. : ЮНИТИ, 2003. – 311 с.

Заєць О. М. Ознаки інституту страхування, які відносять його до системи фінансового права / О. М. Заєць // Форум права. – 2013. – № 1. – С. 323–327 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2013-1/13zomcsp.pdf>

Розглянуто ознаки інституту страхування. Проаналізовано систему фінансового права, яка дозволяє визнати комплекс правових норм, які регулюють відносини у сфері страхування, правовим інститутом особливої частини фінансового права.

Заец А.М. Признаки института страхования, которые относят его к системе финансового права

Рассмотрены признаки института страхования. Проанализирована система финансового права, которая определяет комплекс правовых норм, регулирующих отношения в сфере страхования, правовым институтом особенной части финансового права.

Zaets A.M. Signs of Institute are Insurances that Attribute Him to the System of Financial Law

The signs of institute of insurance are considered. The system of financial law, that determines the complex of legal norms, regulative relations in the field of insurance, is analysed, by the legal institute of the special part of financial law.